

KS. JÓZEF KOZYRA
Katowice, UŚ

Sanktuaria franciszkańskie na Górze Oliwnej

Góra Oliwna¹ rozciąga się równolegle na wschodzie wzdłuż Wzgórza Świątyni i Ofelu. Jest przedłużeniem masywu Monte Scopus (820 m) opadając z północy w kierunku południowym. Jej północny wierzchołek (818 m) zwany jest przez chrześcijan Viri Galilei, a przez muzułmanów Dżabal as-Sajjad. Najważniejszy jest szczyt środkowy Góry Oliwnej (808 m), uważany za miejsce Wniebowstąpienia Chrystusa. Muzułmanie określają go jako wzgórze „święte” czyli Dżabal at-Tur. Wierzchołek południowy (734 m) chrześcijanie nazywają Górą Zgorszenia², a muzułmanie Baten al-Hawa³. Od Jerozolimy położonej na zachód od Góry Oliwnej oddziela ją Dolina Cedronu zwana też Doliną Jozafata⁴.

Góra Oliwna wspomniana więcej razy w ST (np. 2 Sm 15,32; Ez 11,22-23; Za 14,4) dla chrześcijan jest ważna ze względu na wydarzenia związane z Chrystusem. Tam Jezus płakał nad Jerozolimą (Łk 19,41-44), wygłosił mowę eschatologiczną (Mk 13), nauczył modlitwy *Ojciec nasz* (Łk 11,1-4) i wielokrotnie ją przemierzał zdążając do Jerozolimy czy do Betanii. Z Betfage wjechał od wschodu na szczyt Góry Oliwnej na osiołku przybywając do Jerozolimy na Paschę, ostatnią w Jego ziemskim życiu (Mk 11,1-11). W Ogrodzie Oliwnym u podnóża Góry Oliwnej na jej zachodnim stoku za potokiem Cedron modlił się przed męką przeżywając już swoją agonię (Łk 22,39-46). W grocie Getsemani został zdradzony przez Judasza i pojmany przez wrogów (Mt 26,47-56; J 18,1-11). Po swoim zmartwychwstaniu Chrystus ostatni raz ukazał się uczniom na szczycie Góry Oliwnej, skąd wstąpił do nieba (Łk 24,50-51; Dz 1,9-12). Z grobu w Getsemani, jak podaje tradycja wczesnochrześcijańska, wziął też do nieba swoją Matkę, Maryję⁵.

¹ B. BAGATTI, *Oliviers (Mont des)*, DBS 6 (1960), k. 688–699; L.H. VINCENT, F.M. ABEL, *Jérusalem nouvelle*, t. II, Paris 1914–1926, s. 328–419.

² Miejsce kultu bożków w czasach Salomona (por. 1 Krl 11,7-8; 2 Krl 23,13-14).

³ D. BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa. Przewodnik po Ziemi Świętej*, tł. A. Kowalski, Kraków – Asyż 1993, s. 119; A. ROLLA, *Ulivi, monte degli*, w: *Enciclopedia della Bibbia*, t. VI, Torino 1971, k. 1034–1038. W k. 1034 podaje on inną wysokość At – Tur: 812 m.

⁴ Nazwa nawiązuje do Jl 4,2 i Za 14,4 a z doliną Cedronu po raz pierwszy identyfikuje ją pielgrzym z Bordeaux (333 r.); por. J. MURPHY-O’CONNOR, *Góra Oliwna*, w: *Przewodnik po Ziemi Świętej*, tł. M. Burdajewicz, Warszawa 1996, s. 131.

⁵ Apokryfy z serii: *Transitus Mariae* i kult poświadczony przez archeologię.

Wszystkie te wydarzenia upamiętnione zostały przez sanktuaria, w których przez czytanie Pisma Świętego i sprawowanie kultu, a szczególnie przez celebrowanie Eucharystii uobecnia się je i udostępnia zbawienie pielgrzymom przybywającym tam przez wieki aż po dzień dzisiejszy. Wiele z tych sanktuariów jest pod opieką ojców franciszkanów, którzy od średniowiecza prawnie i oficjalnie są kustoszami Miejsc Świętych w Ziemi Świętej⁶. Franciszkańskie sanktuaria na Górze Oliwnej upamiętniające zbawczą działalność Jezusa związane są z Jego męką. Chcemy je przedstawić w kolejności chronologicznej wynikającej z opisów ewangelicznych. Dlatego najpierw zaprezentujemy Betfage leżące na wschodnim stoku na drodze z Betanii wiodącej ku szczytowi Góry Oliwnej. Sanktuarium to wspomina uroczysty wjazd Jezusa na osiołku do Jerozolimy. Następnie omówimy sanktuarium położone na środkowo-zachodnim zboczu Góry Oliwnej, upamiętniające płacz Jezusa nad Jerozolimą i od tego wydarzenia noszące nazwę: *Dominus flevit*. Do sanktuariów leżących u stóp Góry Oliwnej od strony zachodniej i związanych z Męką Pańską należą: Ogród Oliwny, miejsce modlitwy Jezusa (Kościół agonii) i grotta w Getsemani, gdzie został zdradzony i pojmany. Na szczycie Góry Oliwnej znajduje się sanktuarium Wniebowstąpienia Chrystusa (Imbomon) a u podnóża Góry w Getsemani — Grób Matki Bożej i miejsce jej Wniebowzięcia.

Historia poszczególnych sanktuariów na Górze Oliwnej, u jej podnóżu, na zboczach i na szczycie, jest dłuższa niż obecność ojców franciszkanów w tych miejscach. Nie wszystkimi opiekują się nadal (np. Grób Matki Bożej). Nad niektórymi zaś, jak np. *Eleona* i *Pater noster*, *Viri Galilei* czy *Imbomon*⁷ pieczę sprawują inne zgromadzenia lub wyznania. Wcześniejsze dzieje poszczególnych sanktuariów na Górze Oliwnej, ze względu na temat opracowania, podamy w zarysie, zajmując się głównie ich historią pod opieką ojców franciszkanów.

Warto podkreślić, że prawie wszystkie sanktuaria związane z Górą Oliwną są odnowione, a kościoły zostały niedawno zbudowane. Wzniesiono je na ruinach ich zacnych i starych poprzedników. Nawiązują przez to i utrwalają więź z czczonymi od początku Miejscami Świętymi⁸.

1. Betfage

Ewangeliczna nazwa Betfage wiąże się z wsią na stoku Góry Oliwnej, dokąd Jezus wysłał dwóch uczniów po osiołka, na którym miał wjechać do Jerozolimy. Wydarzenie to relacjonują wszystkie Ewangelie, a nazwa miejscowości: Betfage

⁶ W 1342 r. utworzono franciszkańską Kustodię Ziemi Świętej.

⁷ Przyległość franciszkańska obok sanktuarium Wniebowstąpienia Chrystusa zastanie omówiona w trakcie prezentacji sanktuariów franciszkańskich na Górze Oliwnej w paragrafie 6.

⁸ J. GAĆ, *Moja Ziemia Święta*, Warszawa – Łódź 1992, s. 102.

powtarza się jednogłośnie w całej Tradycji Synoptycznej (por. Mk 11,1-8; Mt 21,1-7; Łk 19,29-37; J 12,1.12-15).

Na południe poniżej wioski Kafr at-Tur (jeden ze szczytów Góry Oliwnej) na wschodnim zboczu Góry w IV w. jak podaje Egeria, wznosił się kościół upamiętniający spotkanie Marii i Marty z Jezusem, który przybył wskrześcić Łazarza (por. J 11,17-30). Już w 530 r. Teodozjusz zaświadcza, że w wiosce Ras esh Shijach utożsamianej na podstawie wykopalisk z Betfage, w istniejącym tam kościele wspomniano wsiadanie Jezusa na osiołka. Krzyżowcy wzniesli tu dwie wieże, z których jedna służyła jako sanktuarium. W tym samym miejscu także od XII w. wspomniano wsiadanie Jezusa na osiołka przy uroczystym wjeździe do Jerozolimy. Pielgrzym Teoderyk w 1172 r. mówi o kamieniu, z którego Pan Jezus wsiadł na osiołka. Potwierdza to odkryty w 1876 r. otynkowany kamień bogato ilustrowany scenami ewangelicznymi oraz inskrypcjami łacińskimi, dotyczącymi tego miejsca. Kamień ten wystaje około 1 m ponad posadzkę i posiada regularne kształty o wymiarach 1,3 m długości i od 1,06 m do 1,13 m szerokości. Na kamieniu od strony północnej namalowano zamek, grupę ludzi oraz oślicę ze źrebkiem. Od strony południowej przedstawiono scenę wskrzeszenia Łazarza. Wschodnia strona ukazuje fresk z grupą ludzi z palmami w ręku. Na ścianie zachodniej kamienia znajduje się inskrypcja z nazwą „Betfage”⁹.

Sanktuarium starożytne i średniowieczne w Betfage uległo ruinie. W 1883 r. o.o. franciszkanie zbudowali na ruinach wcześniejszych kościołów kaplicę wyrównując posadzkę. Zachowano też kamień uważany przez pielgrzymów za relikwię. Z niego bowiem miał Jezus wsiadać na osiołka. Dla zabezpieczenia przed zniszczeniem malowideł na kamieniu oraz aby uczynić je bardziej czytelnymi, w 1950 r. poddano je pracom renowacyjnym. Konserwator — malarz C. Vagarini odnowił freski i uzupełnił brakujące elementy. A w 1954 r. kamień otoczono artystycznie wykonanym żelaznym ogrodzeniem¹⁰.

W połowie lat 50-tych XX w. dokonano przebudowy całego sanktuarium według projektu Antonio Berluzziego. W 1954 r. przekształcono fasadę i dodano wieżę, która nawiązuje do średniowiecznej tradycji zamku w Betfage. Wewnątrz wzniesiono ołtarz z polerowanego kamienia, w którym umieszczono artystycznie wykonane przez artystę rzeźbiarza A. Morteta tabernakulum. Absydę kaplicy oraz ściany boczne w 1955 r. ozdobił freskami artysta malarz C. Vagarini. Sceny przedstawiają Jezusa na osiołku i procesję z palmami¹¹.

Przy sanktuarium Betfage, na terenie posiadłości o.o. franciszkanów odkryto w 1910 r. groby żydowskie zamknięte okrągłymi kamieniami. Wewnątrz znalezio-

⁹ BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 125; G. KROLL, *Auf den Spuren Jesu*, Leipzig 1980⁸, s. 403.

¹⁰ BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 125.

¹¹ BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 125.

no kilka ossuariów z hebrajskimi inskrypcjami imion zmarłych oraz rysunkami i symbolami. Wykopaliska jakie prowadzili franciszkańscy profesorowie S. Saller i E. Testa potwierdziły, że teren Betfage był zamieszkały w okresie od II w. przed Chr. do VIII w. po Chr. Odnalezione symbole nagrobne świadczą o żyjącej tu wspólnoty judeochrześcijańskiej¹².

Obecnie sanktuarium w Betfage znane jest przede wszystkim z procesji z palmami w Niedzielę Palmową. Gałązki palm przygotowane są na terenie posiadłości franciszkańskiej przy Betfage, gdzie pielgrzymi z całego świata przybywają, by wziąć udział w uroczystości. Historia tej procesji sięga IV w. Jak wspomina Egeria w swoim pamiętniku¹³, procesja wtedy rozpoczynała się na Górze Oliwnej, a kończyła przy Grobie Pańskim. W ósmym stuleciu prowadziła z Betanii do Bramy św. Szczepana i dalej na Kalwarię. W 1008 r. kalif Hakim zakazał urządzania procesji. W czasach krzyżowców Patriarcha łaciński prowadził procesję z Betanii do muru wschodniego Świątyni. W 1345 r. prawosławni Armeńczycy zaprosili do udziału w procesji o.o. franciszkanów. Zaczynano ją w Betanii a kończono w kościele Grobu Bożego. W 1480 r. o.o. franciszkanie prowadzili ją z Betanii do Doliny Cedronu, a w 1552 r. z Betfage na Górę Syjon (Wieczernik). W 1648 r. zakazano procesji. Dopiero w 1933 r. powrócono do tradycji uroczystej procesji z palmami w Niedzielę Palmową pod przewodnictwem Patriarchy łacińskiego wyruszając z Betfage do kościoła św. Anny¹⁴ przy sadzawce owczej za Bramą św. Szczepana. Ta tradycja, jeśli nie ma przeszkód głównie natury politycznej, trwa nadal.

2. *Dominus flevit*

Sanktuarium *Dominus flevit* (Pan zapłakał) upamiętnia wydarzenie opisane przez św. Łukasza:

Zbliżali się już do zboczy Góry Oliwnej, kiedy całe mnóstwo uczniów poczęło wielbić radośnie Boga za wszystkie cuda, które widzieli. I wołali głośno: Błogosławiony Król, który przychodzi w imię Pańskie. Pokój w niebie i chwała na wysokościach. Lecz niektórzy faryzeusze spośród tłumu rzekli do Niego: Nauczycielu, zabroń tego swoim uczniom! Odrzekł: „Powiadam wam: Jeśli ci umilkną, kamienie wołać będą”. Gdy był już blisko, na widok miasta zapłakał nam nim i rzekł: „O gdybyś i ty poznało w ten dzień to, co służy pokojowi! Ale teraz zostało to zakryte przed twoimi oczami. Bo przyjdą na ciebie dni, gdy twoi nieprzyjaciele otoczą cię wałem, oblegną cię i ścisną zewsząd.

¹² BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 125n; KROLL, *Auf den Spuren Jesu*, s. 403; S. SALLER, E. TESTA, *The Archaeological Setting of the Shrine of Bethphage* (Studium Biblicum Franciscanum – Collectio Minor 1), Jerusaleń 1961.

¹³ *Itinerarium Egeriae* (lub: *Aetheriae*) *ad loca sancta*; opr. pol.: *Niestrudzona wędrowniczka Egeria. Pielgrzymka do Miejsc Świętych*, w: P. IWASZKIEWICZ (opr.), *Do Ziemi Świętej* (Ojcowie Żywi 13), Kraków 1996, s. 202–206.

¹⁴ E. HOADE, *Guide to the Holy Land*, Jerusaleń 1978, s. 461.

Powalą na ziemię ciebie i twoje dzieci z tobą i nie zostawią w tobie kamienia na kamieniu za to, żeś nie rozpoznało czasu twójgo nawiedzenia” (Łk 19,37-44).

Dwie dróżki prowadzące z Getsemani na szczyt Góry Oliwnej przebiegają obok posiadłości franciszkańskiej w środku zachodniego stoku w miejscu nawiązującym do płaczu Jezusa nad Jerozolimą w czasie tryumfalnego wjazdu do miasta przed męką i śmiercią. Jedna z drózek, biegnąca od strony północnej prowadzi do pierwotnego sanktuarium franciszkańskiego, którym była kaplica i hospicjum *Dominus flevit* zbudowane tuż przy północnej skale w 1891 r. Jeszcze bardziej na północ od drogi, już poza terenem przynależnym do o.o. franciszkanów znajdują się ruiny meczetu zbudowanego w 1518 r. przez Turków. Znajdowała się w nim szkoła (*madrasah*), a miejsce to nazywano uroczyście al-Mansouriyeh (tryumfalne) oraz el-Khelweh (dziedzictwo). Wcześniej, jeszcze przed Krzyżowcami, stał tu kościół upamiętniający płacz Jezusa nad Świętym Miastem, który niestety po klęsce Krucjat legł w gruzach¹⁵.

Resztki sanktuariów bizantyjskich na terenie posiadłości franciszkańskiej *Dominus flevit* ujrzały światło dzienne dzięki wykopaliskom archeologicznym prowadzonym tu w latach 1953–1955 przez franciszkańskiego prof. B. Bagattiego¹⁶. Początek odkryciom dały prace remontowe przy murze odgraniczającym teren należący do o.o. franciszkanów od własności Sióstr Benedyktynek. W 1953 r. w czasie naprawy muru przypadkowo odkryto wielkie nekropolium z czasów rzymskich i bizantyjskich (od 135 r. przed Chr. do 300 r. po Chr.). Znaleźisko obejmuje około 400 grobów różnego typu: *kokhim* (piecowe), *arcosolium* (sklepienie łukowe) i zwykłe mogiły. W komorach grobowych odkryto 7 sarkofagów i 122 ossuaria z ozdobami oraz inskrypcjami hebrajskimi, aramejskimi i greckimi, świadczącymi o chrześcijańskim charakterze cmentarza (krzyż — *tau*, monogram konstancyński XP). Wśród imion wiele znanych jest z NT: np. Maria, Marta, Filon Cyrynejczyk, Mateusz, Józef, Jezus, Jair, Safira, Zachariasz, Menahem¹⁷.

Wykopaliska prowadzone na terenie franciszkańskiego *Dominus flevit* odsłoniły w 1954 r. fundamenty i mozaikową posadzkę kaplicy bizantyjskiej z inskrypcją mówiącą o fundacji monasteru oraz oratorium. Prof. Belarmino Bagatti jedną z tych budowli identyfikuje z kaplicą poświęconą prorokini Annie (por. Łk 2,36-38)¹⁸ i datuje je na okres V–VII w. Na pozostałościach bizantyjskich wspominających „płacz Jezusa nad Jerozolimą” w 1955 r. wybudowano obecne sanktuarium — kościół *Dominus flevit* według projektu architekta Antonio Berluzziego. Budowla osa-

¹⁵ HOADE, *Guide to the Holy Land*, s. 270.

¹⁶ B. BAGATTI, *Scavo di un monastero al Dominus flevit*, „Liber Annuus” 6 (1955/56), s. 240–270.

¹⁷ BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 126; HOADE, *Guide to the Holy Land*, s. 270n; ROLLA, *Ulivi, monte degli*, k. 1034–1038; B. BAGATTI, J.T. MILIK, *Gli scavi del Dominus flevit* (Studium Biblicum Franciscanum – Collectio Maior 13), cz. I: *La necropoli del periodo romano*, Gerusalemme 1958; S. SALLER, *The Excavations at Dominus flevit*, cz. II: *The Jebusite Burial Place*, Gerusalemme 1964.

¹⁸ ROLLA, *Ulivi, monte degli*, k. 1037–1038.

dzona została na planie krzyża greckiego. Pokrywa ją kopuła w kształcie ły, nawiązując przez to do historii miejsca. W ścianie zachodniej za ołtarzem umieszczono wielkie panoramiczne okno umożliwiające oglądanie całej Jerozolimy, z placem świątynnym na pierwszym planie. W ścianie wschodniej zachowano bizantyjską absydę. Pomiedzy arkadami pod kopułą umieszczono płaskorzeźby przedstawiające sceny ewangeliczne związane z tym miejscem. Poza kościołem od strony wschodniej i północnej można oglądać dalsze pozostałości bizantyjskiego oratorium i monasteru. Ojcowie franciszkanie sprawujący pieczę nad sanktuarium zamieszkują mały odnowiony konwent przy północnej skale, jak pod koniec XIX w.¹⁹

Na teren posiadłości franciszkańskiej *Dominus flevit* obecnie wchodzi się od strony południowej z drogi, która graniczy z cmentarzem żydowskim. Z tarasowego podwórza rozciąga się wspaniały widok na Jerozolimę, skąd pielgrzymi podziwiają Święte Miasto i rozważają wydarzenia ewangelijne. W grocie skalnej od strony wschodniej można oglądać ossuaria z czasów rzymskich odnalezione tutaj w trakcie wykopalisk archeologicznych.

3. Ogród Oliwny

Według Ewangelisty Łukasza, Jezus w czasie swojego ostatniego pobytu w Jerozolimie, w ciągu dnia nauczał w Świątyni, a wieczorem wychodził i noce spędzał na Górze Oliwnej (por. Łk 21,37). Do ogrodu Getsemani u stóp Góry przybył zgodnie ze zwyczajem po Wieczery Paschalnej (por. Łk 22,39). Jan Ewangelista podaje, że Judasz, który wydał Jezusa, znał to miejsce, bo Jezus i Jego uczniowie często się tam gromadzili (por. J 18,2). W tym oliwnym gaju otoczonym kamiennym murem, jako że był czyjąś posiadłością (por. Mt 26,36; Mk 14,32), w skale znajdowała się jaskinia służąca jako tłocznia oliwy, stąd cały ogród wziął nazwę Getsemani (tłocznia oliwy)²⁰.

Miejsce to zostało upamiętnione we wszystkich narracjach ewangelijnych, opisujących wydarzenia nocy paschalnej, w której Jezus modlił się przed męką, następnie został pojmany i wydany wrogom, a potem skazany na śmierć i ukrzyżowany (por. Mt 26,36-56; Mk 14,32-52; Łk 22,39-53; J 18,1-12). Ogród Oliwny wspominają także w swoich pamiętnikach starożytni i średniowieczni pielgrzymi.

Ogród Oliwny zwany był przez pielgrzymów w XIII i XIV w. „polem kwiatnym” lub „ogrodem kwiatów”. Muzułmańscy właściciele tego terenu rozparcelowali go na liczne działki, oddzielone kamiennymi murami. Chrześcijańskim pielgrzymom sprzedawali owoce oliwek oraz liście z drzew oliwnych i kwiaty rosnące

¹⁹ BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 126–127; HOADE, *Guide to the Holy Land*, s. 272.

²⁰ Hebr. *Gat shemanim* – „tłocznia oliwy”.

w ogrodzie. Ojcowie franciszkanie dopiero w 1666 r.²¹ nabyli cały teren Ogrodu Oliwnego otaczając go murem. Mur ten odnowiono w 1848 r., a ponownie odrestaurowano w 1959 r. Ciągłe prace renowacyjne chronią otoczone wciąż wiernych drzewa i kwiaty ogrodu. Wśród wielu drzew oliwnych w ogrodzie wyróżnia się osiem bardzo starych, których pnie mogą liczyć nawet 2000 lat. Do 1942 r. poza murami ogrodu rosła jeszcze jedna „stara” oliwka, która została niestety powalona. Osiem „wiekowych” drzew oliwnych odgradza obecnie od reszty sanktuariów i konwentu franciszkańskiego artystycznie wykonany żelazny płot²².

4. Kościół agonii Chrystusa

Najbardziej okazałym sanktuarium franciszkańskim w Ogrodzie Oliwnym jest „Kościół agonii Chrystusa” zwany też „Bazyliką narodów”, który upamiętnia dramatyczną modlitwę Jezusa przed męką w Getsemani. Synoptycy opisując to wydarzenie są zgodni co do faktów i słów Jezusa. Tam przeżył On już przed męką i śmiercią duchową walkę modląc się do Ojca. W tradycji polskiej zwykło się ją nazywać „modlitwą Jezusa w Ogrójcu”. Mateusz tak przedstawia te przejmujące chwile:

Wtedy przyszedł Jezus z nimi do ogrodu, zwanego Getsemani, i rzekł do uczniów: „Usiądźcie tu, Ja tymczasem odejdę tam i będę się modlił”. Wziąwszy z sobą Piotra i dwóch synów Zebedeusza, począł się smucić i odczuwać trwogę. Wtedy rzekł do nich: „Smutna jest moja dusza aż do śmierci; zostańcie tu i czuwajcie ze Mną!” I odszedłszy nieco dalej, upadł na twarz i modlił się tymi słowami: „Ojcze mój, jeśli to możliwe, niech Mnie ominie ten kielich! Wszakże nie jak Ja chcę, ale jak Ty”. Potem przyszedł do uczniów i zastał ich śpiących. Rzekł więc do Piotra: „Tak, jednej godziny nie mogliście czuwać ze Mną? Czuwajcie i módlcie się, abyście nie ulegli pokusie; duch wprawdzie ochoczy, ale ciało słabe”. Powtórnie odszedł i tak się modlił: „Ojcze mój, jeśli nie może ominąć Mnie ten kielich, i muszę go wypić, niech się stanie wola Twoja!” Potem przyszedł i znów zastał ich śpiących, bo oczy ich były senne. Zostawiwszy ich, odszedł znowu i modlił się po raz trzeci, powtarzając te same słowa. Potem wrócił do uczniów i rzekł do nich: „Śpicie jeszcze i odpoczywacie? A oto nadeszła godzina i Syn Człowieczy będzie wydany w ręce grzeszników. Wstańcie, chodźmy! Oto blisko jest mój zdrajca” (Mt 26,36-46; por. Mk 14,32-42; Łk 22,39-46).

Ewangelista Marek podaje w oryginale aramejskim słowa modlitwy, jakimi zwracał się do Boga Jezus — Syn Boży. Nazwał Go *Abba* – Ojcze Mój! (Mk 14,36). W niektórych starożytnych rękopisach Ewangelii Łukasza dodaje się szczegóły o krwawym pocie Jezusa i umacnianiu Go przez Anioła (por. Łk 22,43-44). Ten niezwykle bolesny moment nazwał Autor Jezusową agonią (konaniem, udręką, wielką wewnętrzną rozterką i konfliktem duchowym — w. 44).

²¹ G. KROLL podaje datę 1681 r.; TENZE, *Auf den Spuren Jesu*, s. 428.

²² BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 135; HOADE, *Guide to the Holy Land*, s. 232.

Chrześcijanie pielgrzymowali do tego miejsca od czasów starożytnych. Rzymska matrona Egeria odwiedzając miejsca święte pod koniec IV w. tak opisała swoje spotkanie z Ogrójcem i Getsemani w czasie obchodów Wielkiego Tygodnia w Jerozolimie:

W nocy z czwartku na piątek duchowieństwo po odprawieniu nabożeństwa w miejscu Wniebowstąpienia (Imbomon na szczycie Góry Oliwnej), zeszło procesjonalnie wraz z wielką liczbą wiernych na to samo miejsce, gdzie Pan modlił się, jak to jest napisane w Ewangelii: „oddalił się od nich na odległość, jak gdyby rzutu kamieniem i modlił się” (Łk 22,41). Jest tu piękny kościół (*ecclesia elegans*), do którego wchodzi biskup wraz z ludem. Odmawia się modlitwę i hymn stosownie do tej okoliczności i czyta się urywek Ewangelii: „Czuwajcie, abyście nie ulegli pokusie!” (Mt 26,41; Mk 14,38). Następnie przy śpiewie psalmów, wszyscy schodzą wraz z biskupem do Getsemani. Po przybyciu na miejsce odmawia się najpierw modlitwę, potem hymn a następnie czyta się fragment Ewangelii, w którym opowiedziane jest pojmanie Jezusa²³.

Jak wynika z tej relacji, potwierdzonej przez późniejsze wspomnienia pielgrzymów, już pod koniec IV w. istniało u stóp Góry Oliwnej sanktuarium, kościół, który upamiętniał modlitwę Jezusa w Ogrójcu oraz grota Getsemani, związana ze zdradą i pojmaniem Jezusa²⁴.

Na miejscu uświęconym modlitwą i agonią Jezusa w Ogrodzie Oliwnym wzniesiono w czasach cesarza Teodozjusza (379–395) bazylikę nazwaną przez Egerię *ecclesia elegans* („wspaniały kościół”). Zbudowano go około 380/385 r. Dzieje tego sanktuarium były niezwykle burzliwe. Położona za doliną Cedronu bazylika, będąc poza obrębem murów miejskich Jerozolimy, została jako jedna z pierwszych zniszczona przez Persów w czasie najazdu Chosroesa II na Palestynę na początku VII w. (614 r.). Odbudowana wprawdzie, w następnych wiekach znowu popadła w ruinę²⁵. Willibald jest ostatnim pielgrzymem w 725 r., który wzmiankuje ten kościół. Został on zniszczony w połowie VIII w. w wyniku trzęsienia ziemi²⁶. W czasach Krzyżowców wzniesiono na gruzach niewielki kościół, rozbudowany następnie w XII w. w ogromne sanktuarium poświęcone Najświętszemu Zbawicielowi (*San Salvador*). Jan z Würzburga w XII w. (1165 r.) pisze, iż

rozpoznanie miejsc, gdzie, Jezus pozostawił uczniów, a sam modlił się w dolinie Joza-fata, wydaje się łatwe. Blisko większego kościoła, gdzie znajduje się Grób NMP, po

²³ Cyt. za: BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 134; por. też: *Niestrudzona wędrowniczka Egeria*, s. 209.

²⁴ Euzebiusz ok. 330 r. podaje w *Onomasticon*, że wierni gromadzą się u stóp Góry Oliwnej w miejscu, gdzie Jezus modlił się przed swoją męką. Zaś pielgrzym z Bordeaux w 333 r. mówi o Getsemani, jako miejscu zdrady Jezusa. To samo potwierdza w 347 r. Cyryl Jerozolimski (*Katecheza XIII*) oraz Hieronim w łacińskim tłumaczeniu *Onomasticonu* ok. 386 r. dodając, że został tam zbudowany kościół; por. P. TERMES, *Getsemani, santuari del*, w: *Eiclopedia della Biblia*, t. III, Torino 1970, k. 989; A. ARCE, *Agonia, chiesa dell'*, w: *Eiclopedia della Biblia*, t. I, Torino 1969, k. 219.

²⁵ BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 137.

²⁶ MURPHY-O'CONNOR, *Góra Oliwna*, s. 136.

prawej stronie od wejścia jest w skale kaplica, gdzie strapieni i ogarnięci snem uczniowie oczekiwali Pana, podczas gdy On trzykrotnie oddał się i powracał do nich. Wydarzenie to przedstawiono na znajdującym się tam jeszcze malowidle. Miejsce modlitwy Pana jest natomiast otoczone nowym kościołem Najświętszego Zbawiciela²⁷.

Kiedy z czasem kościół ten ponownie uległ ruinie, celebrację nabożeństw przeniesiono do pobliskiej grotty Getsemani, którą w IV w. uważano za miejsce zdradzieckiego pocałunku Judasza i pojmania Jezusa (por. *Wspomnienia Egerii*)²⁸.

Kiedy w 1666 r. franciszkańska Kustodia weszła w posiadanie całego terenu Ogrodu Oliwnego²⁹, po dawnych sanktuariach zastano jedynie resztki ruin częściowo przysypanych ziemią. Dopiero wykopaliska archeologiczne zapoczątkowane przez o.o. franciszkanów w 1891 r., i podjęte ponownie w 1909 r., wydobyły na światło dzienne pozostałości średniowiecznego trójnawowego potężnego kościoła Najświętszego Zbawiciela. Miał on imponującą wielkość. Mierzył 27,95 m długości, 17,7 m szerokości, a mury sięgały 2,35 m grubości³⁰.

Prawdziwe rewelacje dotyczące wcześniejszych sanktuariów w Ogrójcu związane są z pracami przy budowie nowego kościoła. W 1920 r.³¹ przy pracach ziemnych przygotowujących budowę nowego sanktuarium odkryto nie tylko pozostałości kościoła z czasów Krzyżowców. Na niższym poziomie odsłonięto cenne ślady bazyliki bizantyjskiej z IV w. Dzięki wykopaliskom ukazano imponujące fundamenty trójnawowej ogromnej bazyliki Teodozjusza z dużymi fragmentami bogato zdobionej posadzki mozaikowej oraz resztki atrium i zabudowań przyległych. Posiadała ona wymiary: 25,05 m długości i 16,35 m szerokości. Nawy oddzielone były dwoma rzędami kolumn sięgających ponad 5 m wysokości. Odkopano także cysterne, kapitele i podstawy kolumn oraz szklane płytki, z których ułożone były mo-

²⁷ Cyt. za: M. PICCIRILLO, *Getsemani*, w: TENŻE (red.) *Jan Paweł II. Jubileuszowa pielgrzymka do Ziemi Świętej. Powrót do korzeni wiary i Kościoła*, tł. J. Kupka, Gorle-Italy, Warszawa 2000, s. 117; KROLL, *Auf den Spuren Jesu*, s. 431.

²⁸ BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 137; *Niestrudzona wędrowniczka Egeria*, s. 209–210.

²⁹ HOADE (*Guide to the Holy Land*, s. 232) podaje 1666 r. jako datę pozyskania Ogrodu Oliwnego przez o.o. franciszkanów, podobnie TERMES, *Getsemani, santuari del*, k. 991. KROLL (*Auf den Spuren Jesu*, s. 428) zaś twierdzi, że było to w 1681 r.

³⁰ G. ORFALL, *Gethsémani ou Notice sur l'Église de l'Agonie ou de la Prière d'après les fouilles récentes accomplies par la Custodie Franciscaine de Terre Sainte (1909 et 1920)*, Paris 1924; V. CORBO, *Ricerche archeologiche al Monte degli Ulivi* (Studium Biblicum Franciscanum – Collectio Maior 16), Gerusalemme 1965, s. 1–57; P. POWER, *Gethsémani*, DBS 3 (1938), k. 632–659; BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 137; KROLL, *Auf den Spuren Jesu*, s. 429–430; PICCIRILLO (*Getsemani*, s. 119) podaje mylnie wymiary kościoła Krzyżowców: 25 m długości i 16 m szerokości. W rzeczywistości, wymiary te odnoszą się do budowli bizantyjskiej.

³¹ HOADE (*Guide to the Holy Land*, s. 236) podaje 1919 r., jako początek odbudowy sanktuarium, chociaż na s. 233 pisze, że odkryć dokonano w 1920 r. D. Baldi również twierdzi, że odkryć dokonano w 1920 r. przy kopaniu fundamentów pod nowy kościół; por. BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 137. G. Kroll jako lata budowy nowego kościoła wymienia daty: 1919–1924; por. KROLL, *Auf den Spuren Jesu*, s. 428. Na s. 429 pisze, że w 1920 r. był już położony kamień węgielny pod nową budowę.

zaiki ścienne. Wykopaliska wykazały, że kościół Krzyżowców tylko częściowo obejmował ruiny bazyliki bizantyjskiej. Średniowieczna budowla zorientowana była zdecydowanie na wschód, zaś oś bazyliki Teodozjusza w stosunku do kościoła Krzyżowców przesunięta była o 13 stopni w kierunku północnym³².

Franciszkańska Kustodia Ziemi Świętej powierzyła wybudowanie nowego sanktuarium na ruinach dawnych kościołów w Ogrodzie Oliwnym architektowi Antonio Barluzziemu. Bazylikę, której budowę rozpoczęto w 1920 r. uroczyste poświęcono 15.06.1924 r. A. Barluzzi wykorzystał odkrycia archeologiczne i nowy kościół zachowuje plan bizantyjskiej bazyliki oraz układ mozaikowo-marmurowej posadzki naśladującej zdobnictwo posadzki starożytnej. Zachowano też fragmenty mozaiki bizantyjskiej na niższym poziomie, zakrywając je szklanymi płytkami. Nowa bazylika agonii Jezusa jest również trójnawowa z trzema absydami. W absydzie południowo-wschodniej zachowano resztki kościoła średniowiecznego. Inne pozostałości ruin XII wiecznego kościoła Najświętszego Zbawiciela znalazły się na zewnątrz nowej bazyliki również od strony południowo-wschodniej. Sześć monolitycznych kolumn podtrzymuje dwanaście jednakowych kwadratowych sklepień zwieńczonych kopułami, nawiązującymi do motywów sztuki orientalnej. Mozaiki sklepień o motywach kwiatowych wykonał d' Archiardi. Na sklepieniach dwunastu kopuł umieszczono godła państw, których obywatele przyczynili się swoimi darami do budowy i wystroju bazyliki (są to: USA, Niemcy, Kanada, Belgia, Anglia, Hiszpania, Francja, Włochy, Meksyk, Chile, Brazylia, Argentyna)³³.

Skąta agonii Chrystusa została zachowana w środku prezbiterium przed ołtarzem. Obramowuje ją artystycznie wykuta żelazna krata w kształcie gałązek cierniowych z kilkoma parami gołąbków, będąca dziełem A. Gerardiego, a fundatorami byli Australijczycy. Wnętrze kościoła pozostaje stale w półmroku, gdyż fioletowe szyby witraży autorstwa C. Picchiariniego oraz alabastrowe okna tłumią dopływ światła odtwarzając nastrój wydarzeń związanych z tym miejscem i usposabiają do modlitewnego skupienia. Ściany boczne przebite oknami przedzielono masywnymi filarami, na których wspierają się tympanony, zlewając się niemal z sękatymi pniami i liśćmi rosnących wokół drzew oliwnych. Mozaika w absydzie głównej przedstawia agonię Jezusa modlącego się na kamieniu w postawie prostracji, którego umacniają anioł. W jej dolnej części umieszczono po łacinie cytaty z Łk 22,43-44: *Apparuit autem illi angelus de coelo confortans eum et factus in agonia prolixius orabat et factus est sudor eius sicut guttae sanguinis decurrentis in terram* („Ukazał Mu się anioł z nieba i umacniał Go. Pogrążony w udręce jeszcze usilniej się modlił, a Jego pot stał się jak gęste krople krwi sączące się na ziemię”). Zaprojektował ją

³² KROLL, *Auf den Spuren Jesu*, s. 431. Na s. 430 zamieszcza on dokładny plan kościołów starożytnego i średniowiecznego; BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 137. Na s. 136 Baldi zamieszcza dokładny plan bazyliki bizantyjskiej, średniowiecznej i współczesnej.

³³ BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 137n; HOADE, *Guide to the Holy Land*, s. 233–236.

d' Achiardi, a ufundowali Węgrzy. Dwie pozostałe mozaiki w absydach bocznych zaprojektował M. Barberis. Mozaikę w absydzie północnej, przedstawiającej zdradziecki pocałunek Judasza ufundowali Irlandczycy. Mozaika w absydzie południowej przedstawiająca pojmanie Jezusa w Getsemani, została ofiarowana przez Polaków. Polski franciszkanin A. Borkowski wyszedł z taką inicjatywą wobec żołnierzy polskich w Palestynie w 1944 r., a dzieła dokonano w 1952 r. Pod mozaiką znajduje się godło Polski — Orzeł Biały z koroną, herb Kustodii Ziemi Świętej (równoboczny krzyż z czterema dodatkowymi krzyżykami w polach kwadratu) oraz łaciński napis: *Ut ergo dixit eis: Ego sum, abierunt retrorsum et ceciderunt in terram* („Skoro więc rzekł do nich: Jam jest, cofnęli się i upadli na ziemię” — J 18,6). Ze względu na udział wiernych wielu krajów w fundowaniu wystroju Bazyliki konania Jezusa w Getsemani, nazywa się ją też często „Kościołem wszystkich narodów”³⁴.

Wejście do bazyliki zdobi bogaty portyk podtrzymujący tympanon z mozaiką przedstawiającą Chrystusa w agonialnej modlitwie uświęcającego wszystkie ludzkie cierpienia. W dolnej części mozaiki widnieje łaciński napis: *Preces supplicationesque cum clamore valido et lacrimis offerens et exauditus* („Z głośnym wołaniem i płaczem zanosił gorące prośby i błagania, i został wysłuchany” — Hbr 5,7). Na filarach ustawiono postacie czterech Ewangelistów. Mozaikę wykonał G. Bargellini³⁵. W ostatnim czasie przy wejściu do bazyliki postawiono przeszkłone drzwi w bardzo ciemnych barwach. Rzeźby z brązu na drzwiach przedstawiają drzewa oliwne w nawiązaniu do całego otoczenia Ogrodu Oliwnego. Autorami rzeźb z brązu i figur w nowym kościele są artyści–plastycy G. Tonnini i G. Torretti³⁶.

Na zewnątrz „Bazyliki konania Jezusa” od strony południowo-wschodniej na terenie posesji franciszkańskiej znajduje się jeszcze jedno sanktuarium przy resztkach ruin XII-wiecznego kościoła *San Salvator*. Jest to skała śpiących Apostołów Piotra, Jakuba i Jana, którzy nie dotrzymali czuwania na modlitwie z Jezusem (por. Mk 14,34n). Zaś od strony północnej Bazyliki znajduje się mały konwent franciszkański, przy którym stoi kolumna również upamiętniająca kamień agonii³⁷.

5. Grota w Getsemani

W północnej części posiadłości franciszkańskiej u stóp zachodniego zbocza Góry Oliwnej znajduje się Grota Getsemani. Jest to miejsce upamiętnione w Ewan-

³⁴ BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 137n.

³⁵ Tak twierdzi HOADE, *Guide to the Holy Land*, s. 235. Na mozaice zewnętrznej tympanonu w lewym dolnym rogu widnieje jednak nazwisko innego autora: Monticellięgo.

³⁶ HOADE, *Guide to the Holy Land*, s. 235.

³⁷ HOADE, *Guide to the Holy Land*, s. 237n; BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 138.

geliach, w którym często przebywał Jezus z uczniami w czasie swego pobytu w Jerozolimie (por. J 18,2). Tam udał się też przed swoją męką zostawiając uczniów w grocie służącej jako tłocznia oliwy (Getsemani), a sam oddał się modlitwie w Oliwnym Gaju (por. Mt 26,36). Miejsce to wspomina Egeria pod koniec IV w. jako sanktuarium, w którym przeżywano zdradę i pojmanie Jezusa. W XIV w., kiedy średniowieczny kościół Najświętszego Zbawiciela w Ogrójcu uległ ruinie, celebrację wydarzeń z Ogrodu Oliwnego przeniesiono do Groty Getsemani, którą odtąd nazywano „Grotą agonii Chrystusa”. Ogród Oliwny zaś uważano wówczas za miejsce zdrady i pojmania Jezusa³⁸. Świadczy o tym napis pochodzący z XIV w. znajdujący się na lewo od ołtarza, a podaje go w swoich zapiskach niemiecki pielgrzym Franciszek Ferdynand von Troilo z Drezna w 1676 r. Zawierał następujące słowa: *Hic Rex Christus sudavit sanguinem sepe morabatur Dominus Christus mi Pater si vis transfer calicem istum a me* („Tu Chrystus Król krwią się pocił, często zanosił płaczące błagania: Ojcze mój, jeśli chcesz, zabierz ten kielich ode mnie”). Napis ten w następnych wiekach zachowano zaledwie w trzyliterowym skrócie: DUC (*Dominus Christus*)³⁹.

Jak wykazały badania archeologiczne prowadzone w Grocie Getsemani przez o.o. franciszkanów w latach 1956–1959⁴⁰, pierwotne naturalne wejście do groty było od strony północnej. Grota znajduje się kilkadziesiąt metrów na wschód od Bazyliki Wniebowzięcia NMP⁴¹. Posiada naturalne, nieregularne kształty. Liczy około 17m długości, 9 m szerokości i 3,5 m wysokości. Od strony zachodniej w grocie odkopano małą cysternę na wodę. Od początku chrześcijaństwa grota służyła jako sanktuarium. Z najwcześniejszego okresu pochodzi mozaikowa posadzka pokrywająca całą przestrzeń sakralną. W późniejszych czasach posadzkę porozcinano kopiając pod nią groby. Pierwotną cysternę także zamieniono na grobowiec. W związku z przebudową w średniowieczu Kościoła Wniebowzięcia NMP, północne wejście do Groty Getsemani zostało zamknięte. Dlatego koniecznym było wycięcie otworu od strony zachodniej i dzisiaj tędy wchodzi się do sanktuarium zdrady i pojmania Jezusa⁴². W XII w. wewnątrz groty otynkowano i pokryto dekoracyjnymi malowidłami oraz freskami przedstawiającymi gwiazdziste niebo i sceny z Ewangelii. Jeszcze XV-wieczny pielgrzym Aleksander Rinucci (1474 r.) oglądał na ścianie groty postać klęczącego Zbawiciela z rękami uniesionymi ku niebu⁴³.

³⁸ BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 134, 137.

³⁹ KROLL, *Auf den Spuren Jesu*, s. 428; A. ARCE, *Getsemani. Adquisicion documentada del Huerto de los Olivos, de la Gruta de Getsemani, de varios olivares*, Jerusalem 1971, s. 24nn.

⁴⁰ V. CORBO, *Gli scavi della grotta del Getsemani hanno confermato l'antichissima venerabile tradizione*, „Terra Santa” 33 (1957), s. 167–171.

⁴¹ Plan Groty Getsemani i kościoła Wniebowzięcia NMP zamieszcza HOADE (*Guide to the Holy Land*, s. 222).

⁴² BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 134n; CORBO, *Ricerche Archeologiche al Monte degli Ulivi*; C. KATSIMBINIS, *New Findings at Gethsemane*, „Liber Annuus” 26 (1976), s. 277–280.

⁴³ PICCIRILLO, *Getsemani*, s. 118n.

Ojcowie franciszkanie są w posiadaniu Groty Getsemani od 1392 r.⁴⁴ Do 1956 r. nie była odnawiana i posiadała bardzo surowy charakter. W 1955 r. gwałtowna powódź zniszczyła wystrój groty zalewając ją mułem. Franciszkańska Kustodia Ziemi Świętej, podejmując prace renowacyjne w 1956 r., postanowiła z tej okazji dokonać tu badań archeologicznych. Odnowione sanktuarium otrzymało nową posadzkę. Postawiono trzy ołtarze oraz namalowano trzy freski nawiązujące do tego świętego miejsca. Są one dziełem artysty malarza Umberto Noni z Triestu. Obraz w ołtarzu centralnym, fundowany przez jerozolimską rodzinę Tarsha, przedstawia Jezusa modlącego się wśród Apostołów w Grocie Getsemani. Fresk nad lewym ołtarzem, ofiarowanym przez irlandzką rodzinę Mulligan, ukazuje scenę Wniebowzięcia NMP. Nad mensą ołtarzową z prawej strony znajduje się fresk prezentujący zdradziecki pocałunek Judasza. Ołtarz ten podarował kanadyjski franciszkanin Eugene Hoade (autor przewodnika po Ziemi Świętej) wraz z przyjaciółmi. Okazałe świeczniki z brązu wykonał artysta plastyk Armando Mortet. Wewnątrz przy wejściu do sanktuarium umieszczono inskrypcje z odpowiednimi tekstami ewangelijnymi w języku łacińskim: *Et egressus ibat secundum consuetudinem in montem olivarum secuti autem illum et discipuli et cum pervenisset ad locum dixit illis orate ne intretis in tentationem* („Potem wyszedł i udał się według zwyczaju na Górę Oliwną. Towarzyszyli Mu także uczniowie. Gdy przyszedł na miejsce, rzekł do nich: «Módlcie się, abyście nie ulegli pokusie»” — Łk 22,39-40); *Tunc venit Iesus cum illis in villam quae dicitur Gethsemani et dixit discipulis suis sedete hic donec vadam illuc et orem* („Wtedy przyszedł Jezus z nimi do posiadłości zwanej Getsemani i rzekł do uczniów: «Usiądźcie tu, Ja tymczasem odejdę tam i się pomodłę»” — Mt 26,36); *Sciebat autem et Iudas qui tradebat eum locum quia frequenter Iesus convenerat illuc cum discipulis suis quem quaeritis responderunt ei Iesum Nazarenum dicit eis Iesus ego sum ut ergo dixit eis ego sum abierunt retrorsum et ceciderunt in terram* („Także Judasz, który Go wydał, znał to miejsce, bo Jezus i uczniowie Jego często się tam gromadzili. Kogo szukacie? odpowiedzieli Mu: Jezusa z Nazaretu. Jezus im odrzekł: «Jam jest». Jak więc im rzekł: «Jam jest», cofnęli się i upadli na ziemię” — J 18,2.4-6)⁴⁵.

Z okazji Wielkiego Jubileuszu 2000 r. Kustodia Ziemi Świętej zleciła odrestaurowanie fresków sklepienia Groty Getsemani włoskim ekspertom⁴⁶.

⁴⁴ Tak twierdzi HOADE, *Guide to the Holy Land*, s. 231. KROLL (*Auf den Spuren Jesu*, s. 428) pisze natomiast, iż wprawdzie papież Innocenty VI w 1361 r. zlecił o.o. franciszkanom wybudowanie klasztoru w dolinie Jozafata, jednakże pielgrzymi do końca XVI w. odwiedzali to miejsce zamienione przez mużmanów na stajnię. Franciszkańska Kustodia Ziemi Świętej weszła do Groty Getsemani jako swojej własności (zdaniem Krolla) dopiero w 1681 r.

⁴⁵ HOADE, *Guide to the Holy Land*, s. 231.

⁴⁶ PICCIRILLO, *Getsemani*, s. 119.

6. Przyległość franciszkańska do sanktuarium Wniebowstąpienia

Miejsce Wniebowstąpienia Chrystusa zaznacza dokładnie Łukasz pisząc w Ewangelii: „Potem wyprowadziwszy ich ku Betanii, podniósłszy ręce błogosławił ich. A rozstawszy się z nimi został uniesiony do nieba” (Łk 24,50-51). A w Księdze Dziejów Apostolskich napisał: „Wtedy wrócili do Jeruzalem, z góry zwanej Oliwną, która leży w pobliżu miasta Jeruzalem, w odległości drogi szabatowej” (Dz 1,12).

W czasach cesarza Konstantyna w I poł. IV w. na Górze Oliwnej powstała bazylika ufundowana przez matkę cesarza, św. Helenę. Kościół ten nazywany z grecka Eleona⁴⁷ (gr. *en elaioni* – na górze Oliwnej) stanął nad grota, gdzie Jezus objawiał uczniom niezbadane tajemnice⁴⁸. W niewielkiej odległości powyżej tego miejsca na samym szczycie Góry Oliwnej powstało również sanktuarium upamiętniające Wniebowstąpienie Pańskie. W swoich zapiskach Pielgrzym z Bordeaux w 333 r. nazwał je po łacinie *monticulus* (mały szczyt na wzgórzu). Później, staraniem pobożnej matrony rzymskiej, członkini rodziny cesarskiej — Poimenii jeszcze przed 378 r.⁴⁹ powstała w tym miejscu wielka rotunda, odkryta z wierzchu ku niebu, zwana z grecka „Imbomon” (gr. *en bommo* – na szczycie wzgórza)⁵⁰. Przy tym sanktuarium zamieszkała w 378 r. chrześcijańska matrona — Melania Starsza. W następnych latach osiedliła się tam jej wnuczka, Melania Młodsza fundując w 431 r. w pobliżu miejsca Wniebowstąpienia „mały Apostolion”, pokrywający grób babki i braci. Zaś dla dziewic i mnichów modlących się w Eleonie i w Imbomon wybudowała w 439 r. klasztor zwany z grecka *martyrion* lub po łacinie: „oratorium”. W VI w. za cesarza Justyniana odnowiono te budowle, nazywane wówczas imieniem Matki Bożej – Maryi oraz monastylem Abbot Abraham, kapłana Innocentego i Sabinusa. Żyło w nich ponad 400 dziewic i mnichów. Na początku VII w. podczas najazdu Persów w 614 r. wszyscy zginęli śmiercią męczeńską, a Eleona oraz Imbomon zostały zburzone⁵¹.

Sanktuaria te wkrótce odbudowano, bo już Arculf pielgrzymując w 670 r. do Jerozolimy oglądał na Górze Oliwnej okrągły kościół otwarty ku niebu. Na podstawie odkryć dokonanych w Imbomon w 1887 r. przez C. Schicka dowiadujemy się, że odbudował je Modestus. Z *Kanonarium Hierosolymitanum* z VII/VIII wieku⁵² oraz z *Commematorium de casis Dei* z początku IX w. wynika, że odrestaurowano wtedy wiele miejscowych klasztorów⁵³.

⁴⁷ Tak nazywa go Egeria.

⁴⁸ BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 120.

⁴⁹ D. BALDI twierdzi, że było to w 376 r.; por. TENŻE, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 121. MURPHY-O'CONNOR (*Góra Oliwna*, s. 132) podaje, że było to przed 392 r.

⁵⁰ HOADE, *Guide to the Holy Land*, s. 261. Również tak nazywa to miejsce Egeria pod koniec IV w.

⁵¹ HOADE, *Guide to the Holy Land*, s. 261; BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 120. Zginęło wówczas także ponad 800 innych chrześcijan w Jerozolimie.

⁵² G. Kroll twierdzi, że dokument ten pochodzi z X w.; por. KROLL, *Auf den Spuren Jesu*, s. 591, przyp. 314.

⁵³ HOADE, *Guide to the Holy Land*, s. 261.

Oba sanktuaria na Górze Oliwnej, Imbomon i Eleona zostały ponownie zburzone przez kalifa Fatymidę al-Hakima w 1009 r. Krzyżowcy na początku XI w. odbudowali Imbomon wystawiając oktagonalny kościół, do którego wchodziło się po 20 stopniach, zaś w środku, pod ołtarzem znajdował się kamień, z którego miał Jezus wstąpić do nieba. Na zewnątrz sanktuarium wybudowano klasztor Kanoników św. Augustyna. Niestety już w 1187 r. kościół i inne budowle chrześcijańskie znowu zostały zniszczone, a święte miejsce Wniebowstąpienia muzułmanie zaadoptowali dla swojej religii. Lekką ażurową konstrukcję w środku kościoła krzyżowców, składającą się z kolumniek zakończonych ozdobnymi kapitelami podtrzymującymi górne zwieńczenie, która nawiązywała do starożytnego Imbomon otwartego ku niebu, zamurowano i pokryto w 1200 r. kamienną kopułą, zamieniając już wcześniej w 1198 r. budowlę w meczet⁵⁴.

Wprawdzie o.o. franciszkanie nigdy nie byli opiekunami tego Świętego Miejsca, jednakże w latach 1959–1960 archeolog franciszkański V. Corbo dokonał w tym sanktuarium ważnych wykopalisk. Badania archeologiczne ukazały strukturę fundamentów oktagonalnego kościoła Krzyżowców i część wzniesionych wtedy fortyfikacji chroniących sanktuarium. Resztki fundamentu muru zewnętrznego z podstawami kolumn należały do średniowiecznego kościoła wzniesionego na planie ośmiokąta, wpisanego w okrąg o promieniu 18,4 m. Wewnątrz budowli znajdowała się kaplica centralna, obejmująca kamień, z którego Jezus miał wstąpić do nieba. Kaplica skonstruowana była w kształcie rotundy ozdobionej lukami opierającymi się na pięknie zdobionych kapitelach cienkich kolumn. Rotunda była u szczycie otwarta ku niebu⁵⁵.

Najważniejszym odkryciem było ustalenie planu budowli bizantyjskiej (Imbomon). Odkopano fragmenty murów pierwotnej rotundy Imbomon w części południowo-wschodniej oktagonalnego muru kościoła Krzyżowców. W rotundzie tej były ustawione promieniście przypory. Odkryto też liczne pozostałości monasteru, założonego w V w. przez Melanię Młodsza, przylegającego do sanktuarium od strony południowo-wschodniej. Poza murami kościoła od strony zachodniej odkryto liczne pozostałości zabudowań z IV w. Ustalono ponadto, że pierwotne podłoże sanktuarium znajdowało się 8 m niżej, niż posadzka kościoła Krzyżowców⁵⁶.

Teren otaczający mury dawnego sanktuarium Wniebowstąpienia jest obecnie własnością różnych wspólnot wyznaniowych. Do pozostałości sanktuarium wchodzi się od strony zachodniej. Na prawo od wejścia mieszkają muzułmanie. Na lewo

⁵⁴ HOADE, *Guide to the Holy Land*, s. 261–262; MURPHY-O'CONNOR, *Góra Oliwna*, s. 132. Kamień z odbitymi stopami Jezusa czczono już w Imbomon w IV w., jak świadczy o tym Paulinus z Noli (382 r.); por. KROLL, *Auf den Spuren Jesu*, s. 560, 591, przyp. 314.

⁵⁵ BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 123. Autor na s. 122 zamieścił plan wykopalisk w sanktuarium Wniebowstąpienia. Opis wykopalisk oraz ich dokładny plan znajdujemy również w: KROLL, *Auf den Spuren Jesu*, s. 558–559.

⁵⁶ BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 123; HOADE, *Guide to the Holy Land*, s. 260–261; KROLL, *Auf den Spuren Jesu*, s. 560–563; CORBO, *Ricerche Archeologiche al Monte degli Ulivi*, s. 94–162.

od wejścia właścicielami posesji są ortodoksyjni Armeńczycy, następnie Grecy. Kolejne zabudowania należą do muzułmanów. Przyległość następna od strony południowo-wschodniej należy do o.o. franciszkanów. Jest to wprawdzie bardzo małe poletko, jednakże tu w 1959 r. dokonano badań archeologicznych. Na ich podstawie stwierdzono, że teren przynależny obecnie do franciszkańskiej Kustodii Ziemi Świętej, co zaznacza odpowiedni umieszczony tam herb (w polach kwadratowego krzyża wpisane cztery małe krzyżyki), był niezamieszkały w czasach Jezusa. Fundamenty muru, przy którym znajduje się przyległość franciszkańska należały pierwotnie do bizantyjskiej rotundy, a w średniowieczu tworzyły obramowanie oktagonalnego kościoła, zaś część z nich służyła jako umocnienie budowli krzyżowców⁵⁷.

Mimo że obecnie właścicielami terenu, na którym znajduje się dawne sanktuarium Wniebowstąpienia są muzułmanie, to jednak co roku w święto Wniebowstąpienia Pańskiego o.o. franciszkanie sprawują Officium brewiarzowe (liturgię godzin) oraz odprawiają Mszę św. w centralnej kaplicy dawnego kościoła. Również innym „łacinnikom” zezwala się w to święto sprawować tu służbę Bożą. Chrześcijaństwo przynależni do różnych wspólnot prawosławnych (Grecy, Armeńczycy, Koptowie i Syryjczycy) odprawiają wtedy swoje nabożeństwa na zewnątrz kaplicy na terenie byłego kościoła Krzyżowców⁵⁸.

7. Grób Matki Bożej

Oryginalny Grób Maryi należał w I w. po Chr. do zespołu nekropoliów w Dolinie Cedronu w Getsemani. Składał się z trzech komór grzebalnych. Położenie Grobu Matki Bożej odpowiada opisom podanym w licznych redakcjach apokryfu *Transitus Mariae* (Zaśnięcie NMP) sięgającego do tradycji z II/III w. Wersja sryjska tego apokryfu podaje polecenie dane Apostołom:

Dzisiejszego ranka weźmiecie Pannę Maryję i wyjdziecie poza miasto Jerozolimę drogą prowadzącą przez dolinę na Górę Oliwną. Są tam trzy jaskinie. Pierwsza, zewnętrzna — obszerna, a za nią druga — w środku, a dalej jeszcze trzecia — wewnętrzna. Od wschodu znajduje się w niej ława gliniana. Idźcie i złożcie Błogosławioną Dziewicę na owej ławie⁵⁹.

Grób ten, jako miejsce Wniebowzięcia NMP, czczony był od początku przez miejscową wspólnotę judeochrześcijańską⁶⁰. W V w. przeszedł pod opiekę chrześcijan pochodzących z narodów pogańskich. Oni to na wzór Grobu Chrystusa odcięli Grób Matki Bożej od pozostałych grobowców, czyniąc z niego centralną część

⁵⁷ HOADE, *Guide to the Holy Land*, s. 260–261.

⁵⁸ BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 123; HOADE, *Guide to the Holy Land*, s. 258.

⁵⁹ Cyt. za BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 131.

⁶⁰ Tradycja Efeska Grobu Matki Bożej opiera się na wizjach Katarzyny Emmerich (1774–1824). Rozpowszechniał ją Klemens Brentano, a w 1881 r. Fr. Gouget ogłosił, że miejsce niedaleko Efezu (Panahagia Kapuli) odpowiada wizjom Katarzyny; por. HOADE, *Guide to the Holy Land*, s. 221.

nowego, małego kościoła. To pierwsze sanktuarium Maryjne w Getsemani zbudowane w formie oktagonalnej powstało za Patriarchy Jerozolimskiego Juvenała (422–458). Bodźcem do budowy był najprawdopodobniej ogłoszony na soborze w Efezie w 431 r. dogmat o Maryi Bogarodzicy⁶¹.

Pod koniec VI w. za cesarza Maurycyego wzniesiono nad nim nową bazylikę, jako kościół górny w stosunku do pierwotnej budowli z Grobem Maryi, która w ten sposób stała się kryptą. W 1009 r. sułtan al-Hakim zniszczył sanktuarium i do czasu przybycia Krzyżowców chrześcijanie oddawali cześć NMP w małym pomieszczeniu wzniesionym nad Jej grobem. Krzyżowcy odbudowali sanktuarium w 1130 r. zachowując jego podział na kościół górny i dolną kryptę. W pobliżu kościoła Gotfryd de Bouillon wybudował w tym czasie klasztor dla Benedyktynów z Cluny, którego resztki odnaleziono w 1937 r. na terenie przynależnym do prawosławnych Armeńczyków oraz do o.o. franciszkanów⁶².

Po zniszczeniu opactwa i górnego kościoła przez Saladyna w 1187 r., materiałów z rozbiórki tych budowli użyto do budowy murów miejskich w Jerozolimie. Muzułmanie zachowali jednak kryptę z Grobem Matki Bożej ze względu na ich cześć dla Matki Jezusa⁶³.

Przeprowadzone na początku lat 70-tych XX w. prace restauracyjne i badania archeologiczne, przez franciszkańskiego uczonego Bellarmino Bagattiego⁶⁴, pozwalają poznać pierwotny stan sanktuarium i późniejsze przekształcenia. Pierwotne kościoły starożytne zorientowane były w kierunku wschodnim z lekkim odchyleniem na południe. Do kościoła prowadziły dwa wejścia: jedno od zachodu a drugie długim korytarzem ze schodami od strony północnej. Grób Maryi, odcięty od reszty grobowców na wzór Grobu Jezusa, w XII w. był cały pokryty freskami, które niestety się nie zachowały. Wschodnie zaś okno, przez które wpadało światło do kościoła, zostało zamurowane. Po prawej stronie grobowca Maryi muzułmanie wystawili mihrab służący im jako miejsce modlitwy. W średniowieczu od strony południowo-zachodniej dobudowano monumentalną fasadę z wejściem głównym do kościoła oraz 45 stopni schodowych, którymi schodzi się do pierwotnego sanktuarium⁶⁵.

W połowie średniowiecznych schodów po stronie wschodniej znajduje się boczna kaplica świętych rodziców Maryi, Joachima i Anny. Tam w 1161 r. pochowano królową Melisendę, córkę Baldwina I i żonę Fulka z Anjou, króla Jerozolimy. Po przeciwnej stronie schodów od zachodu znajduje się kaplica św. Józefa z obrazami

⁶¹ HOADE, *Guide to the Holy Land*, s. 219.

⁶² HOADE, *Guide to the Holy Land*, s. 219, 223; BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 131.

⁶³ BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 131.

⁶⁴ B. BAGATTI, M. PICCIRILLO, A. PRODROMO, *New Discoveries at the Tomb of Virgin Mary in Gethsemany* (Studium Biblicum Franciscanum – Collectio Minor 17), Jerusalem 1975.

⁶⁵ HOADE, *Guide to the Holy Land*, s. 222–223; BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 133. Baldi na s. 132 zamieścił dokładny plan sanktuarium Wniebowzięcia NMP.

przedstawiającymi śmierć Opiekuna i Wychowawcy Jezusa. Tam w 1103 r. pochowano Marię, żonę Baldwina III, i Konstancję, matkę Bohemunda III, księcia Antiochii oraz Batyldę, wdowę po Eryku Dobrym. Z pozostałości XII-wiecznej świątyni zwraca uwagę również w dolnej części schodów portal zakończony ostrym łukiem archiwolty z kolumnienkami i kapitelami⁶⁶.

Franciszkańska Kustodia Ziemi Świętej zaczęła opiekować się sanktuarium Wniebowzięcia NMP od II poł. XIV w. Choć było ono często rujnowane przez najeźdźców oraz niszczone wylewami Cedronu i obfitymi deszczami, zawsze zostało odnawiane. Ojcowie franciszkanie sprawując pieczę nad tym Świętym Miejscem podejmowali wielokrotnie ofiarne prace wkładając ogromny wysiłek przy konserwacji i restaurowaniu budowli aż do XVIII w., będąc w tym czasie jedynymi odpowiedzialnymi za Grób Matki Bożej. Niestety w XVII w. rozpoczęły się intrygi i stosowanie przemocy przez chrześcijan prawosławnych skierowane przeciw łacinnikom. W rezultacie tych działań o.o. franciszkanie w 1757 r. zostali z tego sanktuarium usunięci. Katolicy chrześcijanie mogą obecnie sprawować tu oficjalny kult jedynie trzy razy w roku, w tym także w uroczystość Wniebowzięcia NMP w dniu 15 sierpnia. Od 1757 r. prawo do rozporządzania Grobem Matki Bożej posiadają ortodoksyjni Grecy, Armeńczycy, Syryjczycy, Koptowie i Etiopczycy⁶⁷.

Zamiast zakończenia

Warto na zakończenie przytoczyć niektóre słowa z przemówienia Jana Pawła II zapisane przez Ojca Omera Engleberta, „o franciszkanach i łasce miejsc Świętych”, wypowiedziane w czasie Jubileuszowej Pielgrzymki do Ziemi Świętej w 2000 r.:

Łaska Miejsc Świętych! Jest to łaska pozwalająca spotkać Chrystusa w miejscach, w których Jego cudowna obecność została opisana na kartach Ewangelii. Miejsca te przypominają o Jego osobie, dzięki łasce ponownie wraca się do tych miejsc. Jezus powraca. Nasze oczy Go widzą, a Jego oczy widzą nas. To On otwiera usta, i zwraca się bezpośrednio do nas. Otwiera do nas ramiona i mówi, że nas kocha... Łaska Miejsc Świętych czyni nas szczęśliwymi wzbudzając w nas spokój, iż nawet myśl o śmierci nie zakłóca radości, płynącej z pewności, że jesteśmy bardzo kochani. Tą wspaniałą łaską zostałem obdarowany w Ojczyźnie Jezusa, i za to jestem wdzięczny o.o. franciszkanom. Przez okres sześciu wieków od wypraw krzyżowych, zakonnicy, którzy tu pozostali, byli jedynymi przedstawicielami chrześcijańskiego Zachodu. Gdyby nie ich obecność, ich heroiczna odwaga i cena krwi, Kościół rzymski zostałby pozbawiony wszystkich Miejsc Świętych. Niektóre z nich stałyby się stajniami lub meczetami, inne wyłączną własnością Kościołów odłączonych... Na szczęście, o.o. franciszkanie pozostali. Przyjmują również pielgrzymów, a ich Profesorowie pracują w Ziemi Świętej jako archeolodzy (B. Bagatti, E. Testa, V. Corbo, S. Saller i inni)⁶⁸.

⁶⁶ BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 133; HOADE, *Guide to the Holy Land*, s. 222n.

⁶⁷ BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 131, 133; HOADE, *Guide to the Holy Land*, s. 220n.

⁶⁸ O. ENGLEBERT, *Franciszkanie i łaska Miejsc Świętych*, w: PICCIRILLO (red.), *Jan Paweł II. Jubileuszowa pielgrzymka do Ziemi Świętej*, s. 191–196.

Słowa te korespondują z dowartościowaniem franciszkańskiej Kustodii Ziemi Świętej w trosce o Miejsca Święte przez wielu papieży do Jana Pawła II włącznie. Z okazji 650 rocznicy powierzenia franciszkanom opieki nad Miejscami Świętymi Jan Paweł II napisał:

Mój poprzednik, Klemens VI (650 lat temu) powierzył opiekę nad miejscami upamiętniającymi tajemnicę odkupienia Synom św. Franciszka, którzy byli już tam od czasów swego założyciela. Od tamtej chwili franciszkanie nie przerwali swej błogosławionej obecności, mimo licznych trudności, troszcząc się wspaniałomyślnie o zachowanie starożytnych pamiątek, wznoszenie nowych sanktuariów, animację życia liturgicznego i przyjmowanie pielgrzymów... Moi czcigodni poprzednicy nie omieszkali publicznie wyrazić wdzięczność za to opatrznościowe dzieło animacji chrześcijańskiej. Chciałbym przypomnieć w szczególności Piusa XII (1947 r.) i Pawła VI (1964 r.). Podążając ich śladem, pragnę również i ja zwrócić się do gorliwych zakonników Kustodii Ziemi Świętej z gorącą zachętą, aby kroczyli dalej, z tym samym oddaniem i poświęceniem ewangelicznym (1992 r.)⁶⁹.

Ponadto w liście o pielgrzymowaniu do miejsc związanych z historią zbawienia, w punkcie 4. Jan Paweł II napisał:

W perspektywie dwutysięcznej rocznicy Wcielenia gorąco pragnę udać się osobiście i modlić w najważniejszych miejscach, które były świadkami Bożych interwencji, aż po największą z nich, tajemnicę Wcielenia i Paschy Chrystusa. Miejsca te trwale zapisały się w mojej pamięci, gdy w 1963 r. dane mi było nawiedzić Ziemię Świętą. Było to niezapomniane przeżycie. Do dzisiaj chętnie wracam do stronicy, jakie wówczas zapisałem: „Do tych miejsc trafia, które wypełniłeś sobą raz na zawsze... Ach, miejsce ziemi, miejsce Ziemi Świętej, jakimże miejscem jesteś we mnie! Dlatego właśnie nie mogę po tobie stąpać, muszę klęknąć. Przez to dzisiaj potwierdzam, że byłoby miejscem spotkania. Przyklekam, przez to wyciskam na tobie pieczęć. Zostaniesz tutaj z moją pieczęcią, zostaniesz, a ja zabiorę ciebie i przeobrażę w sobie na miejsce nowego świadectwa. Odchodzę jako świadek, który świadczy poprzez tysiąclecia” (K. WOJTYŁA, *Poezje*, Kraków 1998, s. 169). Gdy ponad trzydzieści lat temu pisałem te słowa, nie mogłem sobie wyobrazić, że świadectwo, któremu wówczas przyrzekłem być wierny, będę dzisiaj składał jako Następca Piotra. To świadectwo włącza mnie w długi szereg ludzi, którzy w ciągu tych dwóch tysięcy lat poszukiwali śladów Boga na tamtej ziemi, słusznie nazywanej świętą, wypatrując ich niejako na kamieniach, na górach i wodach, które tworzyły scenę ziemskiego życia Syna Bożego... Opatrzność zechciała, aby obok naszych braci z Kościołów Wschodnich reprezentowali tam chrześcijaństwo zachodnie przede wszystkim Synowie św. Franciszka, wyrażając w sposób prawdziwie ewangeliczny zrozumiałą u chrześcijan potrzebę strzeżenia miejsc, z których wyrastają nasze duchowe korzenie⁷⁰.

Na pielgrzymim szlaku papieża Jana Pawła II w Ziemi Świętej, wieczorem 25 marca 2000 r. Ojciec Święty udał się na modlitwę do bazyliki Agonii Chrystusa w Ogrodzie Oliwnym, u stóp Góry Oliwnej, do miejsca, gdzie Jezus prosił Apostołów, aby czuwali i modlili się. W ogrodzie Getsemani powitali go kustosz Ziemi Świętej i o.o. franciszkanie. Ojciec Święty wszedł do kościoła, klęknął przy skale agonii i długo trwał na modlitwie⁷¹.

⁶⁹ List papieża Jana Pawła II do O. Hermana Schalücka, Ministra Generalnego Zakonu Braci Mniejszych (OFM), w: BALDI, *W Ojczyźnie Chrystusa*, s. 20.

⁷⁰ Cyt. za: PICCIRILLO (red.), *Jan Paweł II. Jubileuszowa pielgrzymka do Ziemi Świętej*, s. 14–15.

⁷¹ Tamże, s. 122.

Podczas audiencji generalnej w Rzymie 29 marca 2000 r., odnosząc się do swojej pielgrzymki do Ziemi Świętej, papież mówił:

Niezatarte pozostało w mej duszy wspomnienie Jerozolimy. Wielka jest tajemnica tego miasta, w którym pełnia czasu, stała się pełnią przestrzeni. Jerozolima była bowiem miejscem centralnego i najważniejszego wydarzenia historii zbawienia: paschalnej tajemnicy Chrystusa... Kamienie Jerozolimy są niemymi i wymownymi świadkami tej tajemnicy, poczynając od Wieczernika. Świadkami tej tajemnicy są drzewa oliwne i skała Getsemani, gdzie Chrystus, ogarnięty śmiertelną trwogą, modlił się do Ojca przed swoją męką⁷².

To właśnie Getsemani dane było papieżowi nawiedzić w Jubileuszowej pielgrzymce. W tym Świętym Miejscu zebrał w swojej modlitwie jak gdyby wszystkie sanktuaria franciszkańskie i inne na Górze Oliwnej, gdzie też chciałby uklęknąć. Widzimy zatem jak ważne jest sprawowanie nad nimi pieczy przez Synów św. Franciszka, aby nadal umożliwić wiernym pielgrzymom przeżywanie spotkania z Jezusem w Betfage, w *Dominus flevit*, w Ogrodzie Oliwnym, w Kościele agonii Chrystusa, w Grocie w Getsemani, w przyległości franciszkańskiej do sanktuarium Wniebowstąpienia i w Grobie Matki Bożej. Historyczny wkład o.o. franciszkanów w służbie w tych sanktuariach jest więc nie do przecenienia, a ich dalsza nad nimi opieka pozostaje ciągle aktualnym życzeniem.

⁷² Jan Paweł II u źródeł chrześcijaństwa. Pielgrzymka Wielkiego Jubileuszu, Kraków 2000, s. 140.